

TARİH SIRASINA GÖRE ÖNERİLMİŞ TÜRKÇE SÖZLER

Hamza Zülfikar

I

■ Yazının başlığı “Tarih Sırasına Göre Önerilmiş Türkçe Kelimeler ve Terimler” olabildi. “Terimler de kelimedir.” denilebileceği için başlık, “Tarih Sırasına Göre Önerilmiş Türkçe Sözler” biçiminde adlandırıldı. Bu yazıda, 1932’de gerçekleştirilen Birinci Türk Dil Kurultayı itibaren bir yüzyıl boyunca Türkçenin söz varlığında takip etmeye çalıştığımız değişimler, gelişmeler, önerilmiş kelimeler, bunlardan benimsenenler, kullanım dışı kalanlar yanında dönemin yazım anlayışı, tutumu da konu olarak seçilmiş ve bir yazı dizisi içinde bu meselenin örnekleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bir zamanlar *asır*, *hissiselim*, *yevmî* kullanımdayken bunlar Cumhuriyet tarihi boyunca *yüzyıl*, *sağduyu*, *gündelik* sözleriyle karşılandı. Günümüze gelince bu kez Batı kökenli kelime ve terimler öne çıktı, iletişim *deformasyon*, *opsiyun*, *portföy* ile kurulmaya başlandı.

Çalışmamızda başlangıç olarak 1930-1932’li yıllarda yayımlanmış yazılı kaynaklardaki Türkçe kelime ve terimlere yer verilmiş, daha sonraki yıllarda söz varlığı ve yazım tutumları bakımından ortaya çıkan gelişmeler dönemlere göre ele alacağımız makalelere ayrılmıştır.

Bu dönemde öne sürülmüş örneklerden *lider* karşılığı *önder* / *kaide* karşılığı *kural*, *zinde* karşılığı *diri*, *heyet* karşılığı *kurul* gibi kelimeler kabul görürken *açar* (*anahtar*), *acun* (*dünya*), *okan* (*azamet*), *angı* veya *anık* (*hatıra*), *gömüç* (*hazine*, *değın* (*kadar*) gibi karşılıklar gündemin başlıca tartışmalı kelimeleri olmuş, bazıları da kullanıma girememiştir. Türkçe kelime önerme seferberliğine Türk Dil Kurumunda görevli öğretim üyesi İbrahim Necmi başta olmak üzere Saffet Arıkan gibi bakanlar, o yılların devlet adamları, yazarlardan Yunus Nadi, Ercüment Ekrem, Ahmet Cevat katılmıştır. Sonradan *Dilmen* soyadını alan İbrahim Necmi, Türk Dil Kurumundaki görevinin yanı sıra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde

öğretim üyesi olarak çalışmıştır.

Dil Bayramı dolayısıyla daha çok gündeme gelen dil, o yılların başlıca konusu olmuş, devlet adamlarının kutlama yazılarında birtakım Türkçe kelimelere yer verilmeye çalışılmıştır. Atatürk'ün kutlama bildirisinde *kıvanç*, Başbakan İsmet İnönü'nün yazısında *kutlulamak*, Türk Dili Tetkik Cemiyeti başkanı Saffet Ziya'nın telgrafında *ötünmek* (*arz etmek*) fiilleri bunlardan birkaçıdır. Böylece Türkçe kelime önerme yarışına devlet adamları, dönemin dil bilginler, yazarları da katılmış. Bu yıllarda makam adı henüz *başbakan* değil, *başvekil*'dir. Başvekil İsmet İnönü, Türk Dil Kurumunca kendisine gönderilen davetiyeye yanıt olarak hazırladığı tebrik yazısına şu cümleyle başlamış: *Kutunbitiğinizi sevgilerle okudum. Kurumunuz, ülkeye sayısız asıgılarını şimdiden ve göze çarptırarak yaymağa başladı...* Cümlede geçen *kutun-bitig* "davetiye" anlamındadır. *Asıg* ise "fayda, yarar" anlamında eski Türkçe metinlerde geçmiştir. Bir dönemin devlet adamlarının bu derece yoğun bir biçimde dile Türkçe kelimeler katmaları, Türkçe kökenli kelimelere ilgi göstermeleri Atatürk'ün millî dil yolunda başlattığı etkinliğin devlet adamlarında ve yazarlardaki yansımalarıdır. Dönemin Kültür Bakanı Saffet Arıkan, Dil Bayramı'nda yaptığı konuşmada birçok yeni kelime kullanmıştır. Çoğu da eski Türkçe tarihî metinlerden taranarak bulunmuştur. Aralarında *bitimek* fiilinden *bitig* gibi tartışmaları örnekler de var. *bitig* kelimesinin kökü Çince "yazı yazmaya yarayan "fırça" anlamında, aslının *pit* olduğu ileri sürülür. *Atatürk* kelimesi, Saffet Arıkan'ın konuşma metninde *Ata Türk* biçiminde yer almıştır. S. Arıkan'ın ve diğerlerinin yazılarında geçen öneri durumundaki kelimelerden bir bölümü şunlardır:

armağan, budun (kavim), kutlu, yat (ecnebi), adamak, acun, amaç, koğmak (kovmak), ulus (millet), ulusluk, diriklik (zindelik), kıvanmak, güzey (saye), yaltırmak (aydınlatmak), türe (töre), gömüç (hazine), özlük, kepenklenmek (kapanmak, körelmek,), bitik (kitap, eser), düzme, yaltırık (aydınlık, ışıklı), ünelmek, ünlenmek, yalçıntaş (taş devri), elçiltmek (ehlileştirmek), ısı (sahip), diltüre (dilin esasları), ezim (mecburiyet), kıtında (huzurunda), seçkin, eriklik (olgunluk), özdek (madde), üzel (özel) değin (kadar), onur (şeref), yükümün altında kalmak, (sorumluluk altında kalmak), irdem (erdem, irade) vb.

Bunlardan *armağan, kutlu, acun, adamak, amaç, ulus, töre, özlük, düzme, seçkin, özdek, onur, dek, değin, erdem* günümüzde kullanımdadır. *Yat (yabancı, ecnebi)* sözü günümüzde *yad* biçiminde dile dâhil olmuştur. Söz konusu bu tür kelimeler bugün *Türkçe Sözlük*'te yer almaktadır. Ancak *kıvanmak* gibi bazı örneklerin fiil biçimlerinden çok türevi *kıvanç, kıvanç duymak* dilde yer bulmuş, *kıvanç* "iftihar edilen" anlamında kişi adı olarak erkek çocuklara ad olarak verilmiştir. Önerilenler arasında yer alan *telgraf* karşılığı *telyazı* benimsenebilecek bir örnek olmasına ve *Türkçe Sözlük*'te bulunmasına rağmen 1932 yılından bugüne kadar öne çıkarılmadı, *telyazı* ilgi görmedi. Bu bakımdan bu tür isabetli karşılıkları zaman zaman hatırlatmak, kullanımlarını sağlamanın bir yolunu bulmalıyız. Özellikle yaşadığımız bu yıllarda dili saran *akredite, konjonktür, diskalifiye* gibi Batı kökenli kelimeler karşısında duyarlı olmalıyız.

Devlet adamları dışında 1930'lu yıllarda yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulmada çabalayan bilginleri başında *Divânü Lugâti't-Türk* üzerinde çalışan Besim Atalay gelmektedir. B. Atalay, *Divânü Lugâti't-Türk*'te geçen bazı kelimeleri o günün yazı diline aktarmak istemiştir. B. Atalay bu yılda yazdığı yazısında *kamumuz biliyoruz ki* biçiminde bir cümle geçiyor. *Amme* karşılığı *kamu* kelimesini *hep* (*hepimiz*) anlamında kullanmış. *Canlılık* karşılığı *dirilik*, *rehberlik etmek* karşılığı *kılavuzluk etmek* gibi daha başka öneriler o dönemde B. Atalay'ın yazdığı yazılarda geçmiştir. Örneklerden dikkat çeken biri *Cumurluk*'tur. İlk harfin büyük yazıldığı *Cumurluk* ve *Cumurluk çağı* anlaşılan *Cumhuriyet* yerine kullanılmış, Arapça kökenli bir kelimedenden yararlanarak türetme yapmanın yolu denenmeye çalışılmıştır. Besim Atalay'ın yazısında *kadar* edatının yerine *dilimin döndüğü denli* örneğini olduğu gibi *denli* sözü daha sonra ses uyumuna bağlanarak *denli* biçimini almış ve bu edat *Türkçe Sözlük*'e katılmış, bununla birlikte kullanım sıklığı bakımından Arapça kökenli *kadar* edatının önüne geçilememiştir. Ayrıca *kadar* için ileri sürülmüş olan *dek* ve *değın* edatları da var. Bu iki söz de *Türkçe Sözlük*'te bulunmakta, türetilmiş Türkçe kelime kullanmaya çaba gösterenler, *dek* ve *değın* edatlarına yazılarında, konuşmalarında bugün de yer vermektedirler. *Dek* ve *değın*, *denli* edatları söz varlığı bakımından bir zenginlik sayılmalıdır.

Kelime türetme yarışı Birinci Türk Dil Kurultayı ve sonrasında sınırlı kalmamış, Osmanlı Türkçesinden kalan kelimelere, terimlere Türkçe karşılıklar önermek işi daha sonraki yıllarda özellikle 1970'li yıllarda devam ettirilmiştir. Bu dönemleri daha sonraki yazılarımızda örnekleriyle ele alınacaktır.

Türkçeleştirme çalışmalarında yapılan etkinlikler içinde ileri sürülen Türkçe kelime ve terimleri 1932 yılında Dolmabahçe'de düzenlenen Dil Bayramı ile ciddiyet kazanmıştır. Henüz "Soyadı Kanunu" çalışmalarının başlatılmadığı bu yıllarda doğrudan veya dolaylı olarak Türk dili ile ilgili olanlar, *İbrahim Necmi*, *Hüseyin Namık*, *Mehmed Emin* gibi adlarıyla anılmış ve genellikle adın sonuna *Bey* sözü eklenmiştir. Aralarında İstanbul Üniversitesinin öğretim üyeleri de bulunmakta ve onların adları da 1934 yılında *Reşit Rahmeti Bey*, *Ragıp Hulusi Bey* diye geçmektedir. Bunlara Tatar Türklerinden *Yusuf Akçora*, *Sadri Maksudi Arsal* adlarını da hatırlatalım. Sadri Maksudi Arsal, konu ile ilgili olarak yazdığı *Türk Dili İçin* adlı eseriyle tanınır.

Türkçe çalışmalarına dâhil olanların çabalarıyla o yıllarda kelime ve terim türetmek, önermek hız kazanmış âdeti bir yarış başlatılmıştır. Türkçe kelime önerme işine Halkevleri de katılmıştır. *Halkevleri*, *yardımcı olmakla kıvanır* biçiminde görüş belirtilmiş ve *kıvanır* "memnun olur, iftihar eder" anlamında kullanılmıştır. Daha sonraki yıllarda Halkevleri, halk ağızlarından Türkçe kelime derlemede görev almıştır. Üstlendikleri bu görev övülmeye değer olup ayrı bir yazı konusu olacak genişlikte ve derinliktedir.

Bu dönemde öne sürülenlerin bir bölümü tarihî Türkçe metinlerden alınmış, henüz halk ağızlarına başvurulmamıştır. Tarihî metinlerden alınmış olan *ulug* Atatürk adı için sıfat olarak kullanılmış. *Uluğ önderimiz* sözündeki *uluğ* (*ulug*)

kelimesinde son ses *g* korunmuş, daha sonraki yıllarda bu kelime *ulu* biçimini almıştır. “Fazilet, azamet, büyüklük” anlamlarındaki *ulu* sıfatı *ulu cami* örneğinde, yapılar için “büyük, yüce” anlamında geçer. Kullanıma sokulmaya çalışılan örneklerden biri de tarihî Uygurca metinlerinde yer alan aslen Soğdca olan *kamug* (*hamag*) biçiminde, Arapça kökenli *amme* karşılığı *kamu*'dur. *Kamu* ses uyumuna bağlanmadan Türkçeye dâhil edilmeye çalışılmıştır. *Kamu* terimi bazı bilginlerce eleştirilmiştir. Prof. Dr. Hacıeminoğlu'na göre Pehlevicede olan *kamag* sözü 1934 yılında *kamu* olarak dile mal edilmiştir. Türk Dil Kurumu yayını olan Ahmet B. Ercilasun'un yayımladığı *Divânu Lugâti't-Türk*'ün birçok yerinde geçen *kamu* için “hep, bütün” anlamı verilmiş. Kelimenin Türkçe olmadığını başka bilginler de ele almış ve eleştirmiştir. Bunlardan biri de Faruk Kadri Timurtaş'tır. *Kamu* kelimesinden daha sonra *kamutay*, *kamuoyu*, *kamusal* ve *kamusal alan* terimleri dile dâhil edilmiş böylece *kamu* ve türevleri dilde yaygınlaşmıştır.

1934 yılı Dil Bayramı dolayısıyla kutlama metinlerinde, devlet adamlarının yaptığı konuşmalarda, gönderdikleri kutlama yazılarında Türkçe kelime kullanma çabası var. Tarihi Türkçe metinlerden, sözlüklerden alınmış *orun*, *özek*, *kutun*, *bitik* bunlardan birkaçıdır. Dönemin devlet adamı Başvekil İsmet İnönü bu gelişmeler bağlı kalarak bildirisinde Atatürk'ü kastederek *başbuğumuz* kelimesini kullanmış. *Buğ* sözü araştırılmaya muhtaçtır. Bu dönemde dile katılan kelimelerden biri de Moğolca olduğu ileri sürülen *ulus*'tır. Gönderilen mesajlarda *başarılar dilerim* yerine *başarmalar dilerim* biçiminde cümleler de geçmektedir. *Fayda* karşılığı *ası* ve çeşitli anlamlarda kullanılan *kut* ve bu kelimeden türetilmiş *kutlamak*, *kutlu*, *kutun*, *kutsal*, *kutsallık*, *kutsamak* o tarihlerde yazı diline mal edilmeye çalışılmıştır. Soydaş ülkelerin dilinde geçen, eleştiri konusu olmayan *yurt* (*curt*) da bu dönemde gündeme girmiş, *vatan*, *vatandaş* karşılığı *yurt*, *yurttaş*, *yurttaşlık*, *öğrenci yurdu*, *yurtsever* (*vatansever*, *vatanperver*), *yurtseverlik*, *yurt dışı*, *ana yurt* gibi *yurt* kelimesinin kullanım alanı genişletilmiştir. Öte yandan *vatan* gene de *vatanî görev*, *vatan haini*, *vatan hainliği*, *vatan borcu* örneklerde varlığını korunmaktadır. Bulunan Türkçe karşılıklarının yanı sıra dilde eski örneklerin de yaşatılmış olmasını Türkçenin renkli bir tablosu olarak değerlendirmek gerekir. Örnekler arasında geçen “*Bayramınızı kutlularken yücelikler dilerim.*” sözünde *yücelik* kelimesinin hangi anlamda kullanıldığı açıklanmaya muhtaçtır.

Dil Bayram etkinlikleri sırasında kullanıma giren *kut* kökünde *kutlamak* veya *kutlulamak* sözü ortaöğretim sıralarında okurken (1957- 1958) öğretmenimizin uyarılarıyla benim de kullanmaya çalıştığım kelimelerden biri idi. Öğretmenimiz, *kutlulamak* fiilini yanlış bulur *kutlamak* fiilini önerirdi. Derlenen örnekler arasında görüyoruz ki *kutlulamak* fiilinin o günün devlet adamlarının *Bayramınızı kutlularken yücelikler dilerim* sözünde geçmiş. Örneklerin değerlendirilmesine devam edilecektir.

Sözümüzün bu bölümünde biraz da yazım meselesi üzerinde duralım. Türk Dil Kurumunca 2008 yılında yayımlanan *Yazım Kılavuzu*'na gelinceye kadar geçen yüz yıl içinde yazımda defalarca değişiklikler oldu. Yıllar süren yazım

meselesi alanda söz sahibi olanlarca istikrara kavuşturulamadı. Bu değişimleri, gelişmeleri 1970'li yılından bu yana takip etmekteyim. Daha sonraki 1980'li yıllarda yazım kılavuzu çalışmaları içinde de bulundum. Yapılan mücadelelerin, inatlaşmaların anlatılması, yazılması geniş yer kaplar.

1930'lu yıllar ve sonrasında pek çok yazım sorunu var. *Yokedinmek eskidenberi* örneklerinde görüldüğü gibi kelimeler bu yıllarda bitişik yazılmıştır. Bugün *pek de güç olmadı* cümlesinde geçen *da (de)* edatı o yıllarda *pek te güç olmadı* biçiminde geçmektedir. ...*hiç bir ilişiği olmıyan* örneğinde görüldüğü gibi *-ma (-me)* olumsuzluk eki y ünsüzünün etkisiyle *-mı (-mi)* biçimindedir. Bugün *benimseyerek* veya *söyleyebiliriz* diye yazdığımız kelimeler o yıllarda y sesinin inceltici etkisiyle *benimsiyerek*, *söyliyebiliriz* biçiminde yazılmıştır. *İle* bağlacının getirildiği kelimeye *destanlariyle* örneğinde olduğu ince ünlüler korunmuş ve bitişik yazılmıştır. *-mak (-mek)* mastar ekinin son ünsüzü *k*, *ne demeğe gelmiş* veya *yaymağa başlamış* örneklerinde olduğu gibi *ğ* olarak korunmuş. Bugün *kovmak* biçiminde kabul görmüş olan bu fiil o tarihlerde *koğmak* biçimindedir. *Türk* özel adının ilk harflerinin büyük olması kabul görünce bu tarihlerde dil adı *Türkçe* sözünün ilk harfi *türkçe* biçiminde geçmektedir. Örnekleri artırabiliriz. Yazımdaki (imladaki) tutarsızlık yeni Türk harflerinin kabul edildiği tarihlerden itibaren başlamış 1940'lı yıllarda birlik sağlamak yolunda Türk Dil Kurumunca çalışmalar yürütülmüştür.

Bugün büyük ölçüde birliğe kavuşmuş, istikrar kazanmış olan yazım meselesinde bir başka sorunla karşı karşıyayız. Batı kökenli bazı kelimelerin özgün yazımları korunmaya başladığını *by-pass* örneğinde olduğu gibi görüyoruz. Bu kelimedenden deyim de yapılmış, *by-pass yapmak* köşe yazarı makalesinde *by-pass* sözünü“dışında bırakmak, atlamak, dikkate almamak” yerine kullanılıyor. *By-pass yapmak* deyimindeki *by-pass* sözünün yerine uygun bir karşılık koymak deyim özelliği kazanmış olması bakımından artık zorlaşmıştır. Bir başka örnek *viral olmak* birleşik fiilidir. Okunuşu, yazılışı farklı *mail* kelimesi özgün yazımına uygun olarak *mail atmak* biçiminde geçiyor. Bu kelime de deyim özelliği kazandı. Dilde *imparatorluk* varken köşe yazarı yazısında *imperium* sözünü kullanıyor. Adları *şiryan*, *verit* idi *atardamar*, *toplardamar* biçiminde Türkçe olarak karşılandı. Şimdi tıp bilgininin dilinde bunların karşılığı *arter* ve *ven'*dir.

Basın dilinde *retorik*, *kaotik*, *jeopolitik*, *hijyenik*, *perspektif* gibi sıfatlar köşe yazılarında sık geçmektedir. Böylece dilde giderek Batı kökenli yabancı kelimelerin oranı artmakta, çağımızın bilginleri terimlerin Türkçe karşılıklarına ilgi göstermemektedir. Köşe yazarı, yazısında *reel politik gözlüklerle analiz etmek* sözünü kullanıyor. Anlamayı, bu sözden bir anlam çıkarmayı okuyucusuna bırakıyor. Bir yüzyıl üzerinde yoğunlaştığımız Türkçe şimdi içten içe yabancılaşmakta, artan Batı kökenli kelimeler, terimler ve onların yazımları karşısında bizi İngilizce sözlüklere bakmaya mecbur etmektedir.